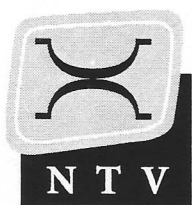

De Tinkoerier

Mededelingenblad Nederlandse TinVereniging

Jaargang 9, nummer 1, juni 2001

- Middeleeuwse tinnen drieluikjes
- Boîte à aromates
- Gero-tinnen voorwerpen

Nederlandse Tin Vereniging

Oprichting

27 maart 1993

Bestuur

J.F.H.H Beekhuizen	Voorzitter
J.E. Wustenhoff	Secretaris
G. Groenendijk	Penningmeester
H.J.J. Leenen	Bestuurslid
B. Dubbe	Bestuurslid en erelid
H.B. van Wijk	Bestuurslid
A.A. Kooyman	Bestuurslid

Redactie

B. Dubbe	Hoofdredacteur
J.F.H.H Beekhuizen	Redacteur - lay-out
J.E. Wustenhoff	Redacteur

Adres secretariaat

Koppelland 11
1391 EV Abcoude

Adres redactie

E. Tesschenmacherstraat 56
7415 CV Deventer

Adres penningmeester

Terpstraat 43
1771 AC Wieringerwerf

Stichting Nederlandse Tinbibliotheek

H.B. van Wijk	Voorzitter en bibliothecaris
J.E. Wustenhoff	Secretaris
A.A. Kooyman	Penningmeester

Bankrelatie

Postbank 4382632

IISN: 1380-108

Copyright: 'Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur of de redactie van de NVT' en/of de auteur(s).

Inhoudsopgave

1. Voorwoord van de voorzitter	5
2. Verslag van de gezamenlijke ledenbijeenkomsten van de Vlaamse Tinvereniging (VT) en de Nederlandse TinVereniging (NTV) op zondag 8 april 2001 te Brecht	7
3. Middeleeuwse tinnen drieluikjes <i>J.E. Wustenhoff</i>	9
4. De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei <i>H.J.J. Leenen</i>	18
5. Boîte à aromates (ou Bessamim) <i>Danielle Renner</i>	24
6. Gero-tinnen voorwerpen <i>Rosalie van Egmond</i>	27
7. Klein en groot in tin en lood Lood-tinnen miniaturen in verhouding <i>Annemarieke Willemsen</i>	30
8. Literatuur over tin <i>H.B. van Wijk</i>	39
9. Vragenrubriek	40

Erratum

Er is een fout geslopen in de contributiebedragen vermeld in de Tinkoerier (nr. 1/2001). Per 01-01-2002 zijn de bedragen als volgt:

Contributie € 40,-

Abonnementsgeld € 25,-

Losse nummers € 12,50

(bij aankoop van meerdere exemplaren een door het dagelijks bestuur te bepalen tarief).

Voorwoord van de voorzitter

De bijeenkomst met de Vlaamse tinvereniging op 8 maart jongstleden is een groot succes geweest (zie verslag secretaris). Het verdient zeker aanbeveling dit met de nodige regelmaat te herhalen. Het bestuur wil langs deze weg de beheerraad van de Vlaamse Tinvereniging nogmaals van harte danken voor hun gastvrijheid. Het bestuur heeft besloten om naar aanleiding van de gestegen BTW (van 17,5% naar 19%), de hogere kosten van de productie van De Tinkoerier en de op handen zijnde verhoging van de portie de overgang van gulden naar Euro aan te grijpen voor een contributie aanpassing.

Per 1-1-2002 als volgt:

Contributie	€ 18,15
Abonnementsgeld	€ 11,35
Losse nummers	€ 5,70 (bij aankoop van meerdere exemplaren een door het dagelijks bestuur te bepalen tarief).

Vanwege een nieuwe onderdeel van het programma Tussen Kunst & Kitsch, namelijk 'Kunst en Kitsch op reis' heb ik een trip mogen maken naar Engeland en wel naar Stratford-upon-Avon. Daar zijn opnamen gemaakt in een nog te openen tinmuseum en in de omgeving van Stratford werden twee zeer bijzondere tincollecties bezocht. Wij zijn zeer gastvrij ontvangen bij een van 's werelds meest bekend handelaren in oude wapens en harnassen en verder hebben wij een toeristische tour gemaakt in de Cotswolds.

Op zondag 5 augustus aanstaande zal de Avro deze bijzondere Kunst & Kitsch aflevering uitzenden. Ik kan u deze van harte aanbevelen.

Op 29 mei 2001 is overleden de echtgenote van ons lid de heer Jan Vromans. Namens alle leden en het bestuur wens ik de heer Vromans en zijn gezin alle sterkte toe voor de komende tijd.

Jan Beekhuizen

Volgende bijeenkomst:

27 oktober 2001 in het Amsterdams Historisch Museum

TIN DOOR DE EEUWEN HEEN

EXPOSITIE VAN EEN TINVERZAMELAAR IN HET WESTFRIES MUSEUM

Van 10 augustus t/m 23 september 2001.

Ingang Rode Steen, Hoorn

Openingstijden:

Werkdagen 11.00 tot 17.00 uur

za. en zo. 14.00 tot 17.00 uur

Toegang gratis

Een aantal meegebrachte Portugese tinnen objecten

De Vlaams-Hollandse bestuurstafel

De heren Dangis (links) en Hoefnagels

Verslag van de gezamenlijke ledenbijeenkomsten van de Vlaamse Tinvereniging (VT) en de Nederlandse TinVereniging (NTV) op zondag 8 april 2001 te Brecht

Aan deze bijeenkomst werd deelgenomen door 32 leden van de NTV en ongeveer 45 leden van de VT. Na ontvangst met koffie in het Cultureel Centrum van Brecht wordt de groep in tweeën gesplitst voor een bezoek aan het Kempisch Museum. De ene groep krijgt een rondleiding door het museum terwijl de andere groep van de heer Tony Dangis, voorzitter van de VT, uitleg krijgt over de uit ca. 80 stukken bestaande tinctie van het museum. Na ongeveer drie kwartier worden de rollen omgedraaid. In het museum is ook de door de heer Dangis verzorgde catalogus van de tinctie van het museum verkrijgbaar. Zowel het museum als de tinctie bevatten een aantal interessante stukken en zijn zeer de moeite waard.

Hierna begeeft de groep zich naar 'De Kroon' alwaar aan twee lange tafels een goed verzorgde koffietafel wordt genuttigd. Dit is tevens een uitgelezen gelegenheid om op informele wijze met de Vlaamse tinverzamelaars van gedachten te wisselen.

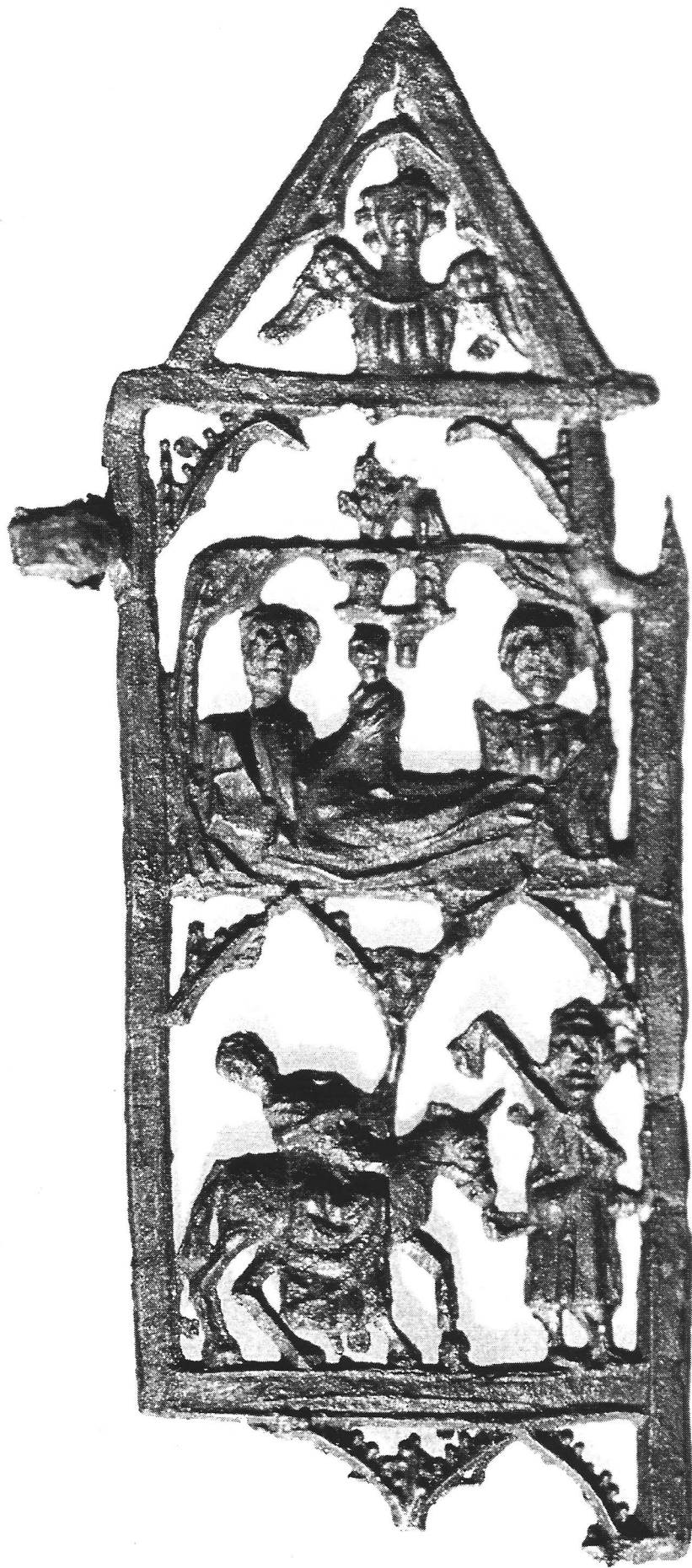
Na de koffietafel wordt het programma weer voortgezet in het Cultureel Centrum 'Jan van der Noot'. Dit begint met de Algemene Ledenvergadering van de VT, waarna de voorzitter, de heer Dangis, onze voorzitter de heer Beekhuizen en de heer Hoefnagels, voorzitter van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Brecht en Omstreken en onze gastheren, alle drie een kort dankwoord uitspreken alsmede door de heer Hoefnagels een kado aan de VT wordt overhandigd.

Hierna worden de - enkele - meegebrachte nieuwe aanwinsten besproken en vindt de ruilbeurs plaats.

Na de pauze geeft de heer Dangis een voordracht met dia's over Portugees tin. Aan de hand van vergelijkbare voorwerpen gaat hij in op de verschillen en de overeenkomsten tussen Portugees en Vlaams tin. Aangezien zowel in Vlaanderen als in Nederland Portugees tin nauwelijks bekend is, is dit een goede gelegenheid de tinkennis te verbreden. Duidelijk wordt wel dat het Portugees tin qua vormgeving op een aantal punten duidelijk afwijkt van dat in onze streken. Na afloop van de voordracht worden nog een aantal meegebrachte Portugeese tinnen voorwerpen besproken.

Hierna vindt de rondvraag plaats gevolgd door de sluiting van de bijeenkomst.

Hoewel de structuur van de bijeenkomsten van de VT duidelijk afwijkt van die van de NTV, werd deze gezamenlijke bijeenkomst zeer gewaardeerd. De NTV is de VT dan ook veel dank verschuldigd voor de goede organisatie en het vele werk door haar en de Oudheidkundige Kring verricht!

Afb. 1

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

J.E. Wustenhoff

Enige tijd geleden kwam ik in bezit van het rechter luikje (85 x 35 mm) van een tinnen drieluik, dat was gevonden in Dordrecht (Afb.1). Het heeft boven een voorstelling van de Geboorte van Christus en daaronder van de Vlucht naar Egypte terwijl het geheel bekroond wordt door een engel. Aangezien mij bekend was dat er in de afgelopen jaren nog enkele van deze luikjes gevonden waren, zoals o.a. een eveneens rechter luikje (61 x 23 mm) in Damme (B) met een engel met banderol, besloot ik hier wat onderzoek naar te gaan doen.

De vondsten bestonden meestal uit losse luikjes, bij twee exemplaren, waarvan één gevonden in Sluis en één in Engeland, uit het middengedeelte tezamen met het linker luik.

Voor dit artikel is ondermeer gebruik gemaakt van gegevens uit de documentatie van de heer H.J.E. van Beuningen, waarvoor ik hem hierbij mijn dank betuig.

*Afb. 1 Rechterluik van
een tinnen drieluik.
Bodemvondst Dordrecht,
stort losse grond
Statenplein. 1350-1450,
85x35 mm. Part. coll.*

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

Beschrijving van enkele vondsten.

Het in Sluis gevonden exemplaar (74 x 54 mm), heeft in het middendeel twee - beschadigde - voorstellingen: boven de Geboorte van Christus en onder de Vlucht naar Egypte. Op het linkerluikje staat boven een zittende vrouw (Maria?) en onder een niet nader te identificeren mansfiguurtje.

Een ander, veel kleiner exemplaar, is een linkerluikje (61 x 14 mm) van een triptiekje. Het heeft eveneens twee voorstellingen boven elkaar: boven een zittende Maria met leliescepter en onder een koning die een kelk met deksel (één der drie koningen?) voor zijn borst houdt (Afb. 2). De vondstgegevens van dit exemplaar zijn mij niet bekend.

Geen van de vier bovengenoemde exemplaren heeft een achtergrond. Gezien de bij drie stuks aanwezige lipjes, is hier wel de mogelijkheid toe geweest. Hoogstwaarschijnlijk zal dit ook wel het geval geweest zijn daar bij het bekijken van een dergelijk drieluikje de afbeeldingen veel beter tot hun recht komen tegen een achtergrond dan zonder. Dit kan een stukje stof, een los plaatje tin of iets anders geweest zijn.

Afb. 2 Linkerluik van een tinnen drieluik. Bodemvondst, vindplaats onbekend. 1350-1450, 61x14 mm. Part. coll.

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

Buiten de hierboven genoemde vier exemplaren zijn ook nog drie stuks met tinnen achtergrond bekend; bij twee daarvan, gevonden in resp. Amsterdam en Veere, is alleen het middendeel bewaard gebleven en bij de derde, gevonden in King's Lynn (GB), het middendeel met linkerluik. Ze zijn alle drie iets groter dan de eerdergenoemde en de twee in Nederland gevonden middenstukken (120 x 32 mm) zijn identiek. Deze hebben drie voorstellingen boven elkaar namelijk, van boven naar beneden, de Geboorte van Christus, de Vlucht naar Egypte en de Kindermoord van Bethlehem. Het gedeelte met de voorstellingen en de achtergrond zijn apart gegoten en daarna gemonteerd. De omlijsting is als één geheel samen met de voorstellingen gegoten. De achtergrond bestaat uit een vlak plaatje tin waarop een versiering in de vorm van een ruitjespatroon met bolletjes is aangebracht (zie afb. 3).

Afb. 3 Middendeel van een tinnen drieluik met tinnen achtergrond.

Gevonden in losse grond afgevoerd uit bouwput Pierson Heldring & Pierson, Rokin, Amsterdam 1988. 1350-1450, 120x32 mm. Part. coll.

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

Het exemplaar met achtergrond uit King's Lynn werd reeds in 1972 gevonden en meet 115 x 67 mm. Het heeft eveneens drie voorstellingen boven elkaar. In de bovenste gedeelten van het linkerluik en het middendeel resp. de Visitatie en de Annunciatie, in het midden doorlopend over de twee luiken de aanbidding door de drie koningen en onderaan de kindermoord¹). (Afb. 4)

Bij het Engelse en het in Sluis gevonden exemplaar zijn aan de rechterkant van het middenluik nog delen van het scharnier van het rechterluik aanwezig. We mogen derhalve wel aannemen dat ook de andere gevonden luikjes onderdeel hebben uitgemaakt van triptiekjes, niet van diptiekjes.

Bovengenoemde drie triptiekjes tonen in het middendeel enkele verhalende voorstellingen. Anders is dat bij het middendeel van het triptiek, gevonden in Brugge (B)(afb.5). Hier is een tronende Maria met Kind te zien in een omlijsting die suggesties oproept van een kapelletje. Maria heeft het Kind op de linker knie en heeft in de rechterhand een lelie. Het Christuskind heeft in de linkerhand een appel (verwijzing naar zijn toekomstige roeping als Verlosser). Ook hier zijn de voorstelling en het 'kapelletje' afzonderlijk gegoten en later gemonteerd. Op de achterkant, die is versierd met een ruitpatroon en bolletjes, is de plaats waar beide delen aan elkaar zijn gezet, duidelijk zichtbaar (afb.6). Waarschijnlijk hebben langs de schuine bovenranden nog kleine pinakeltjes o.d. gezeten. In Dordrecht is in het verleden een identiek 'kapelletje' gevonden dat echter, gezien de aan de binnenkant achtergelaten afdruk, een Christus aan het kruis bevat heeft.

In eerste instantie was het niet geheel zeker of het hier een deel van een triptiek betrof of een - luxe - pelgrimsinsigne. De 'Schatzkammer der Residentz' in München bezit echter een vergelijkbaar - compleet - exemplaar van goud²).

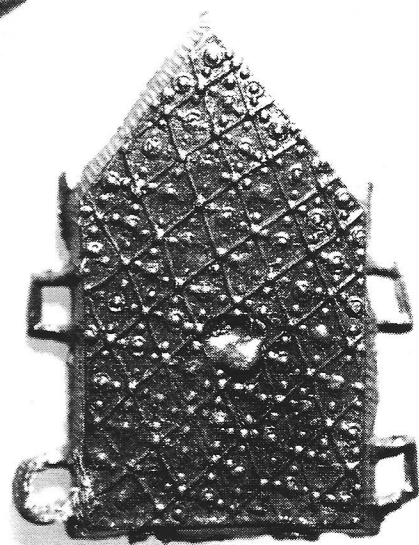
Afb. 4 Middendeel en linker luik van een tinnen drieluik met tinnen achtergrond. River Purfleet, King's Lynn (GB) 1972. Eerste helft 14de eeuw, 115x67 mm. Coll. Norfolk Museum.

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

Afb. 5 Middendeel van een tinnen drieluik.
Bodemvondst Brugge (B).
1350-1450, 49x37x5 mm. Part. coll.

Afb. 6 Achterzijde van het middendeel van afb. 5.

Gebruik en achtergrond

De drieluikjes behoorden tot de privé devotiebeelden³). Ze dienden als richtpunt en hulpmiddel bij de devotie en moesten opgesteld kunnen worden in privé ruimtes in huis of zelfs meegenomen kunnen worden op reis. Het gebruik van privé devotiebeelden, waarvan drieluikjes slechts één van de voorbeelden zijn, kwam het eerst in zwang in kloosterlijke milieu's en heeft zich vanaf de veertiende eeuw verder verspreid⁴).

Datering

Aannemelijk is, dat de makers van de tinnen drieluikjes geïnspireerd zijn door de vooral in de dertiende en veertiende eeuw populaire ivoren exemplaren. De vroegste ivoren exemplaren werden praktisch uitsluitend in en voor de kloosters gemaakt. Vanaf de dertiende eeuw kwamen er echter ook leken ivoorsnijders om aan de vraag van de rijke burgers te voorzien. Deze, uit duur materiaal en met de hand gesneden exemplaren, zijn ware kunstwerkjes, zeer kostbaar en waren derhalve slechts voor een enkeling weggelegd.⁵) Aangezien ook vanuit de burgerbevolking interesse voor deze drieluikjes ontstond, kwamen de tinnen exemplaren in de belangstelling. Door het goedkope materiaal en de veel eenvoudiger productiemethode waren ze aanzienlijk goedkoper en hadden dientengevolge een veel grotere markt. Dat er zo weinig teruggevonden zijn, is deels te wijten aan de grote kwetsbaarheid en deels doordat er gezien hun relatieve goedkoopte veel minder voorzichtig mee omgesprongen zal zijn dan met de dure ivoren exemplaren.

Op grond van de aanname dat de tinnen drieluikjes als navolgers van de exemplaren van ivoor - en in mindere mate ook van die van email - beschouwd kunnen worden, is een datering midden veertiende tot midden vijftiende eeuw aannemelijk⁶). Ook vertonen deze drieluikjes, zowel op technische- als op stijlgronden, veel overeenkomst met de pelgrimsinsignes uit dezelfde periode. Dit onderschrijft bovengenoemde datering.

De voorstellingen

Aangezien de drieluikjes voor algemene devotionele doeleinden bestemd waren, moesten afbeeldigen gebruikt worden die een bijbelse achtergrond hadden, direkt herkenbaar waren en tot de verbeelding van de beschouwers spraken om zo als inspiratiebron voor persoonlijke meditatie te kunnen dienen. De voorstellingen zijn dan ook meestal ontleend aan gebeurtenissen uit het leven van Maria en Christus, zoals de Visitatie en de Annunciatie en de Geboorte en Kruisiging van Christus, en daarmee samenhangende gebeurtenissen.

Iets anders ligt dat voor de Vlucht naar Egypte en de Kindermoord van Bethlehem. Hoewel deze gebeurtenissen, met name wat de eerste betreft, voor ons zeer bekend zijn, worden ze in de bijbel slechts op één plaats, Mattheüs 2 :13-16, vermeld⁷). Nadat Jozef in een droom was gewaarschuwd dat Herodes Jezus zocht om hem te doden, bracht hij Hem en Maria in veiligheid door hen mee te nemen naar Egypte 'Hij stond op en nam in de nacht het Kind en zijn Moeder en week uit naar Egypte'.

Afb. 7 'De Vlucht naar Egypte'.
Miniatuur nr. 13 uit *Het getijdenboek van Maria van Kleef*. Ca. 1440.

Ondanks de slechts éénmalige vermelding, is vooral de Vlucht in de kunst een geliefd onderwerp geworden en vele malen, met meer of minder fantasie, uitgebeeld. Zo ook bij het luikje van afbeelding 1. De afbeelding hier is vrij eenvoudig. Jozef, als een oude man, met zijn knapzak aan een stok over zijn rechterschouder, geleidt de ezel waarop Maria (het hoofd is verloren gegaan) zit met het Kind in haar armen.

Voor de legenden lievende middeleeuwers was de enkele bijbelregel over de vlucht niet voldoende. Zij wilden allerlei bijzonderheden weten over de reis en bouwden rond het thema een heel verhaal op⁸⁾. Niet alleen zien we daarom bij veel middeleeuwse afbeeldingen de vlucht vaak gesitueerd in een min of meer overdadig landschap (afb. 7), ook, en dan vooral in de vroege middeleeuwen, worden Maria en Jozef soms vergezeld door andere personen. Dit kan de engel zijn die de boodschap om te vluchten aan Jozef

overbracht, maar ook wordt het gezelschap wel uitgebreid met een dienaar van Maria of met één of meerdere zonen van Jozef.

Over de ezel waarop Maria tijdens de vlucht gezeten is, wordt in de bijbel niets vermeld. Het feit dat de ezel het meest gebruikte last- en rijdier was van de gewone man, verklaart zijn toevoeging. Een middeleeuws kerstliedje hierover luidt als volgt:

*Ioseph die liep ende ran
Dat hi een eselkijn ghewan
Daer op sette hi dat maechdekijn
Mit haren wel lieven kindekijn*

Soms ook zit Maria alleen op de ezel en draagt Jozef het Kind. Dit is o.a. het geval op een paneel van de zijvleugel van het twaalfde eeuwse Maria Altaar van Alatri en op een voorstelling in de Dom van Benevento⁹⁾.

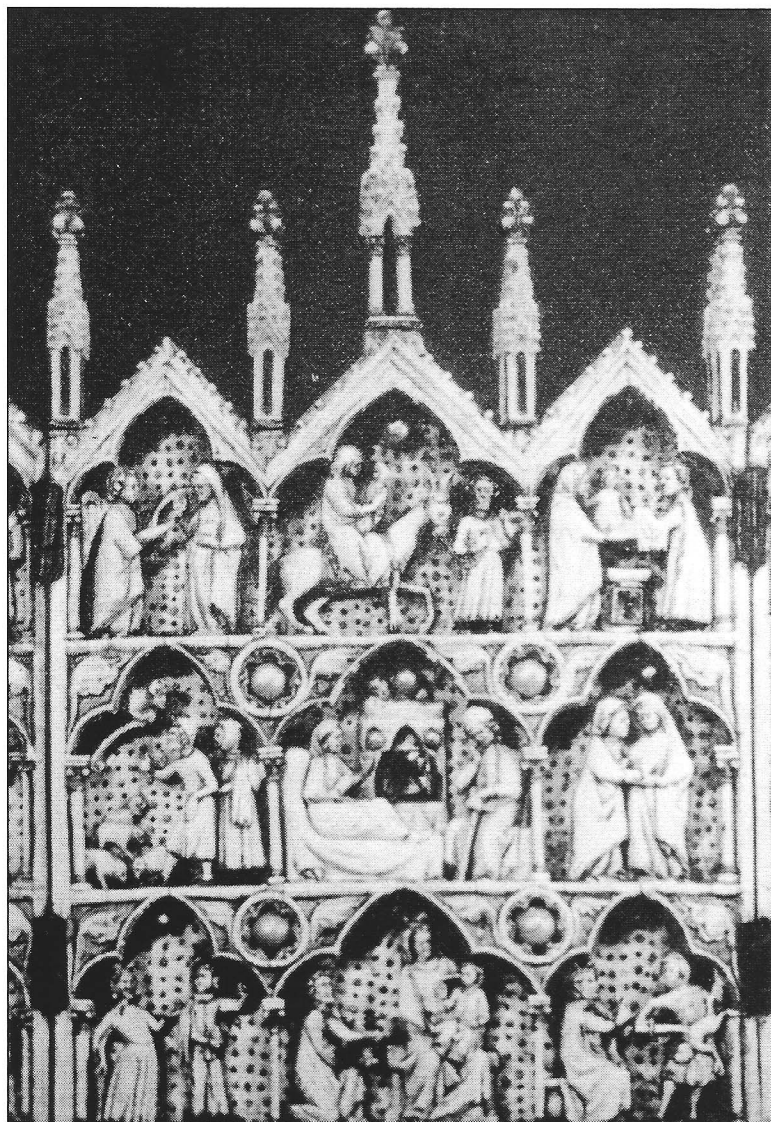
Middeleeuwse tinnen drieluikjes

De kindermoord van Bethlehem wordt meestal zeer realistisch weergegeven, zo ook bij de drieluikjes. Men ziet soldaten uit het leger van Herodes die naakte kleine kinderen met één hand aan een been vasthouden terwijl met de andere hand het kind met een zwaard doorstoken wordt. Ook van deze voorstelling vindt men parallellen in de (miniatuur-)schilderkunst.

Het is opvallend dat bij de ivoren drieluikjes de Vlucht naar Egypte en de Kindermoord slechts sporadisch voorkomen. (afb. 8).

Overige vondsten

Zowel in Engeland als in Nederland en België is nog een klein aantal (fragmenten van) andere luikjes gevonden. De voorstellings- en vondstgegevens hiervan zijn mij echter niet bekend. Naar mijn weten is nooit een volledig exemplaar gevonden¹⁰).

Afb. 8 Middendeel van een ivoren drieluik. Ca. 1300, 50x81 mm. Frans? Middenboven de Vlucht naar Egypte, rechtsonder de Kindermoord. Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid.

Middeleeuwse tinnen drieluikjes

Noten

- ¹⁾ Spencer, p. 26-27, afb. 120.
- ²⁾ Bayerische Verwaltung der Staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, Berlin.
- ³⁾ Uiteraard werden niet alleen drieluikjes voor privé devotie gebruikt maar ook kleine geschilderde paneeltjes, schilderijen op perkament en natuurlijk kleine beeldjes. Bij 'beelden' moet men hier dan ook niet alleen denken aan de gebruikelijke betekenis van iets dat naar een voorbeeld gemaakt is, maar ook in de betekenis van 'afbeelding'.
- ⁴⁾ Honée, p. 15-23.
- ⁵⁾ Natanson, p.5
- ⁶⁾ Brian Spencer dateert ze eerder: Like this example (*afb. 4*), most other surviving panels of this type appear to belong to the first half of the 14th century though miniature leaden 'shrines' with 'hinged' doors continued to be made in the 15th.
- ⁷⁾ In de apokriefen, met name het Evangelium Infantiae Salvations, wordt deze gebeurtenis uitvoeriger beschreven. Timmers, p. 78.
- ⁸⁾ Mak, p. 251.
- ⁹⁾ Mak, p. 253.
- ¹⁰⁾ B. Dubbe, Vijftiende-eeuwse pelgrimssouvenirs.
In: ANTIEK, 10/4, nov. 1975, p.417-420.

Literatuur

- Brian Spencer, Medieval Pilgrim Badges from Norfolk. Norfolk Museum Service 1980.
- J.J.M. Timmers, Christelijke symboliek en iconografie. Houten 1987.
- J.J. Mak, Middeleeuwse kerstvoorstellingen. Utrecht/Brussel 1948.
- Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Gotische ivoeren. Utrecht 1987.
- John Plummer (inleiding en commentaar), Het getijdenboek van Catharina van Kleef. Amsterdam.
- Eugène Honée, Vroomheid en kunst in de late middeleeuwen. Over de opkomst van het devotiebeeld.
In: MILLENNIUM 5 (1991), p.14-31.
- Joseph Natanson, Gothic Ivories of the 13th & 14th centuries. London 1951.

De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei

H.J.J. Leenen

De ontwikkeling van de vormen van gebruiksvoorwerpen heeft een lange, deels onbekende, geschiedenis. Wat wel vaststaat is dat er bij gebruiksvoorwerpen, waaronder drinkbekers, maar een beperkt aantal grondvormen of primaire vormen tot ontwikkeling is gekomen. Dit ondanks de grote verscheidenheid aan mensen die op verschillende plaatsen in oer- en latere tijden de aarde bewoonden. Dexel schrijft dat o.a. toe aan (a) het gelijke doel, zoals gebruik voor drinken, en (b) de aanwending van gelijk materiaal. Uit het materiaal vloeien beperkingen voort die tot vormgelijkheid leiden. Met klei bijvoorbeeld kunnen bepaalde dingen wel en andere niet worden gedaan.

De grondvorm ontstaat dus functioneel. Zij is in de loop van de tijden in de gebruikvoorwerpen zichtbaar gebleven en kan, omgekeerd, uit die voorwerpen worden afgeleid.

De grondvormen (a) werden in de loop der tijd uitgewerkt in talloze variaties, door Dexel 'Abwandlungen' genoemd. Zij zijn het gevolg van gebruiken die binnen een bepaald territorium een zekere bestendigheid kregen (door hem Volksvormen genoemd), en van stijlen, die meestal een territorium overstijgen.

Bij territoriale vormen speelt de factor tijd maar een beperkte rol omdat zij zijn ontstaan over een lange periode, bij stijlen en modes is de tijd juist bepalend. Voorbeeld van een territoriale vorm is de Griekse vaas, van stijlvormen de Lodewijkstijlen. Men zou kunnen zeggen dat door de Abwandlungen de geschiedenis aan de grondvormen gaat kleven.

De indeling van Dexel is verhelderend, maar kan niet elk verschijnsel verklaren. Is bijvoorbeeld het feit dat in Duitsland en Frankrijk reliëfstip meer voorkomt dan in Engeland en Nederland territoriaal of anderszins bepaald? De werkelijkheid is complexer dan uit een indeling kan blijken.

Vormen komen tot stand door vele factoren en ook door inwerking van vormen op elkaar. Bovendien moet men naar mijn mening ook aan de invloed van individuen, zoals ontwerpers en kunstenaars, denken. Een kunstenaar bijvoorbeeld kan aan de stijlform van gebruiksvoorwerpen bijdragen zonder dat die invloed in een specifieke stijl resulteert. Een voorbeeld is Mondriaan. Zijn ideeën zijn gebruikt, maar er is geen Mondriaanse stijlperiode.

Ook uit het verschil in het gebruikte materiaal (b) vloeiden variaties voort. Voorwerpen van zilver, tin of keramiek met dezelfde primaire vorm zien er verschillend uit.

Tin leent zich meer voor gebruiksvoorwerpen en minder dan bijvoorbeeld zilver en glas voor sierlijkheid en siervoorwerpen. Tin is strak en wat robuust. Wilde men sierlijke objecten of siervoorwerpen maken dan nam men liever goud, zilver of glas. Ook al zijn zij ook in tin gemaakt.

De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei

Na deze algemene inleiding thans iets over de vormen van tinnen drinkgerei.

De grondvormen van tinnen drinkgerei, net als die van andere gebruiksvoorwerpen, ontstonden al in de vroegste tijden. Waarschijnlijk is de ronde drinkkom naar analogie van twee handen in komvorm, de wijze van drinken van water uit de natuur, de oudste. Zij lijkt de meest functionele vanuit het doelperspectief bezien.

In de loop van de tijd ontstonden andere vormen. Bijvoorbeeld de cilindrische kroes met platte bodem zodat hij bij het neerzetten niet omviel (functioneel). Hij kreeg al dan niet een oor.

Een andere ontwikkeling was dat de bekerwand geleidelijk aan werd verhoogd om de beker meer inhoud te geven. Vaak werd dan ter preventie van omvallen een standring toegevoegd. Ook deze verschijnselen zijn functionele van aard.

Als materiaal voor de drinkkom werd aanvankelijk hout gebruikt. Wellicht eerst een uitholling in een stuk hout, werd de vorm later uitgesneden tot zelfstandig voorwerp. De bodem werd enigszins afgevlakt.

Toen tin in gebruik kwam, waarschijnlijk in de Bronstijd (plm. 1900-750 voor Chr.), ging het nieuwe materiaal de vormgeving van het drinkgerei beïnvloeden .

De echte doorbraak van tin boven hout voor gebruiksvoorwerpen heeft in Europa waarschijnlijk in de Middeleeuwen plaats gevonden. Tin bood de mogelijkheid tot verfijnder modelleren dan hout en tot strakkere uitwerking dan keramiek. Maar ten opzichte van glas of zilver gaf het weer minder gelegenheid tot verfijning.

De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei

Afb. 1

Bij tinnen drinkgerei kunnen vier primaire vormen worden onderscheiden.

1. De ronde komvorm, hierboven al besproken. Die is nog lang in tinnen drinkgerei terug te vinden. Bijvoorbeeld in de zestiende-eeuwse tinnen drinkkom (*afb. 1*) en het eind vijftiende-eeuwse vertinde drinkschaaltje (*afb. 2*). Zij is ook zichtbaar in de brandewijn- of papkom. Geleidelijk aan heeft deze vorm echter terrein verloren.

Afb. 2

De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei

2. De cilindrische grondvorm met platte bodem.

Voorbeelden met een lage wand zijn de kroezen van omstreeks 1600 (*afb. 3*). (foto uit J. Beekhuizen, *Schoonheid van het oude tin*, 25). Ook de hoge wand komt voor, bijvoorbeeld bij Duitse Bierkrüge en Britse tankards.

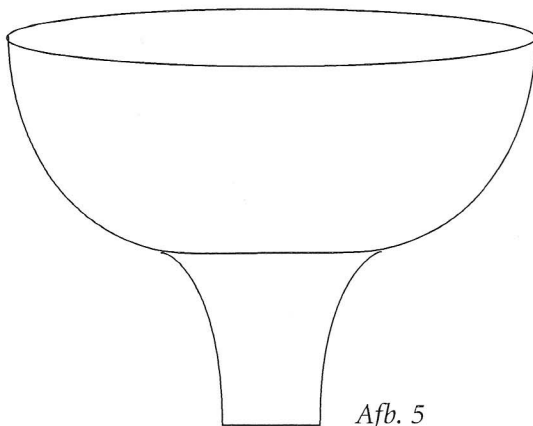
Afb. 3

De ontwikkeling van vormen van tinnen drinkgerei

3. De conische grondvorm met platte bodem en verhoogde wand. Deze vorm is nog steeds gangbaar. Voor zeventiende-eeuwse voorbeelden zie afbeelding 4.

Afb. 4

Afb. 5

4. Een vierde primaire vorm ontwikkelde zich waarschijnlijk uit een handgreep onder (houten) drinkschaal of -kom (*afb. 5*). Uit die handgreep ontstond de stam en die werd weer voorzien van een voet om de drinkschaal of -kom neer te kunnen zetten. Zo werden roemer, kelk en tazza geboren. Deze ontwikkeling heeft zich overigens meer in andere materialen dan tin voorgedaan. In tin komt dit type weinig voor. In glas daarentegen is het heden ten dage, onder andere in het wijnglas, nog volop aanwezig.

Zoals eerder gezegd, kan een indeling nooit de werkelijkheid verklaren. Makers van tinnen drinkgerei volgden het eigen schoonheidsgevoel en al dan niet de traditie. Er bestaan dan ook vele combinaties en tussenvormen.

Zo heeft bijvoorbeeld de beker in het algemeen geen voet, maar er zijn ook bekeraars met voet, zoals de Britse 'footed cup' en de Franse 'gobelet'. Die voet lijkt vaak op een verhoogde standring. Boucaud en Frégnac spreken in dit verband zelfs van standring. Ook moet worden gewezen op onder andere het stapelbekertje; dat heeft een voetje.

Samenvattend, tinnen drinkgerei is uit primaire grondvormen ontstaan en die vormen zijn door de eeuwen heen zichtbaar gebleven.

Bij drinkgerei van ander materiaal deden zich andere 'Abwandlungen' voor. Vergeleken met bijvoorbeeld zilver en glas zijn binnen het tinnen drinkgerei de 'Abwandlungen' van de grondvormen voorts beperkt. Dat vloeit voort uit de aard van het materiaal.

Van tinnen gebruiksvoorwerpen en dus ook van bekeraars wordt wel eens gezegd dat zij een imitatie zijn van analoge zilveren of glazen voorwerpen. Dat komt zeker voor, maar op grond van het voorgaande ligt eerder de slotsom voor de hand dat in het algemeen vormgelijkheid van gebruiksvoorwerpen is terug te voeren tot gelijkheid van grondvormen.

Noten

- ¹ Walter Dexel, *Das Hausgerät Mitteleuropas*, 2. Auflage 1973, Klinkhardt & Biermann Verlag, Braunschweig/Berlin.
- ² Dexel gebruikt bij vormontwikkeling het woord 'organisch'. Ik geef de voorkeur aan het begrip functioneel. De vorm ontstaat omdat zij functioneel is voor het doel.
- ³ Naast gebruiksvormen worden pronkvormen onderscheiden. Het gaat daarbij om voorwerpen die vooral voor de sier werden gemaakt, zoals overdadig opgedofte objecten, bekeraars in schoenvorm en andere rariteiten. Dit soort zaken is sterk tijdgebonden en valt buiten de algemene ontwikkeling.
- ⁴ Dexel o.c. p. 32. De benaming berkemeier voor het glas met genopte stam wijst nog naar hout. Berkemei betekent berketak (*Elsevier Grote Antiekencyclopedie* 1978). De drinkbeker werd uit een berketak (met ruwe schors) vervaardigd.
- ⁵ B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*, tweede druk, Lochem 1978, *De Tijdstroom*, p. 11.
- ⁶ Houten bekeraars, al dan niet gevat in metaal, blijven tot in de achttiende eeuw voorkomen.
- ⁷ *European pewter in everyday life (1600 - 1900)*, 1988, University of California, Riverside, p. 14; *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen*, 1991, Museum Boymans van Beuningen, p. 65.
- ⁸ Zie voor een zeer lezenswaardige uiteenzetting over de drinkschaal B. Dubbe, *De drinkschaal*, *Antiek*, tiende jaargang, nr. 10, p. 977 - 1008. Voorts: J.E. Wustenhoff, *Drie - min of meer identieke - tinnen drinkschaaltjes*, *De Tinkoerier*, vierde jaargang, nr. 2, p. 12 - 16.
- ⁹ Philippe Boucaud en Claude Frégnac, *Duitse uitgave*, Zinn, 1978, Scherz Verlag, p. 206.

Fotonummers 3 en 4 zijn overgenomen uit: J.F.H.H. Beekhuizen, *De schoonheid van het oude Tin*, 's-Hertogenbosch 1998, p. 29, afb. 25 en p. 31, afb. 27.

Boîte à aromates (ou Bessamim)

Danielle Renner

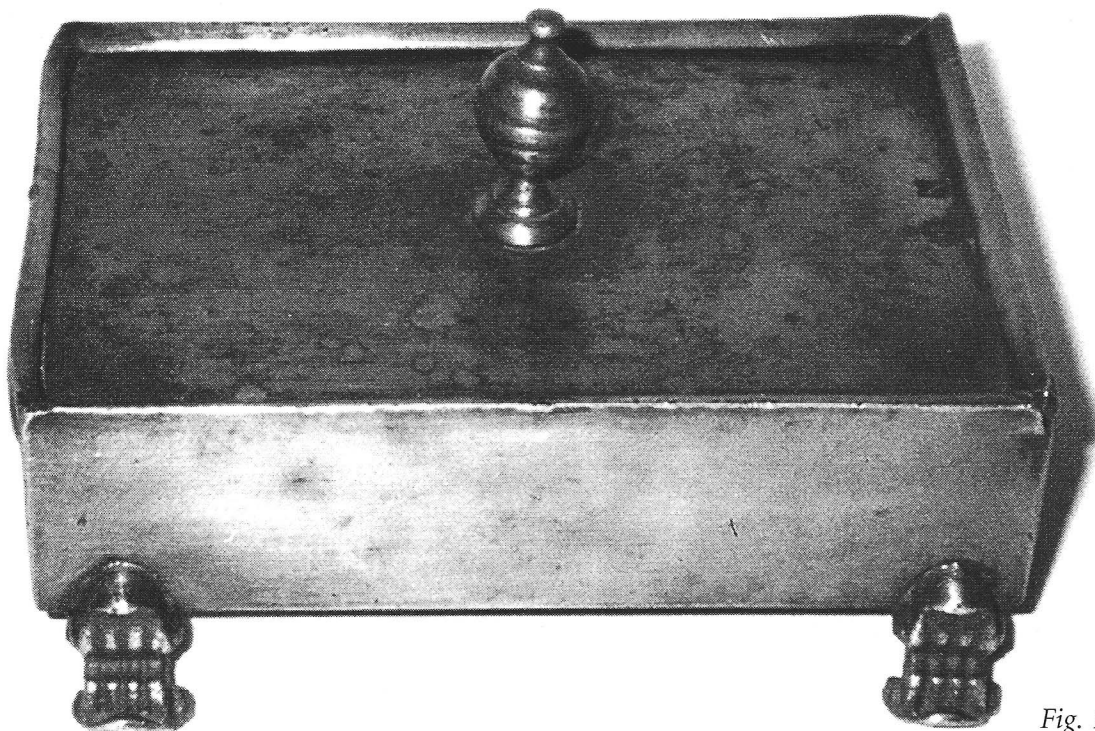
1) Description :

Boîte rectangulaire en étain qui repose sur quatre pieds en forme de griffe. Le couvercle coulissant et encastré, est surmonté en son centre par une prise, il découvre un intérieur compartimenté. Son agencement, à l'aide de plaques d'étain soudées, comporte un couloir central avec de part et d'autre trois casiers. Sur le couvercle sont insculpés :

- le poinçon de maître : Jean Frédéric BORST 1703-1767 (in RIFF n°26).
- le poinçon de contrôle de la ville de Strasbourg (in RIFF n°13).

Cette boîte, est un rare exemple d'étain forgé. Seuls sont moulés les pieds empruntés aux écuelles d'Alsace du XVIIIe et la prise empruntée aux pichets de cette même région à cette période. Objet religieux, cette boîte est la commande d'une famille juive à un maître potier (*Fig. 1*).

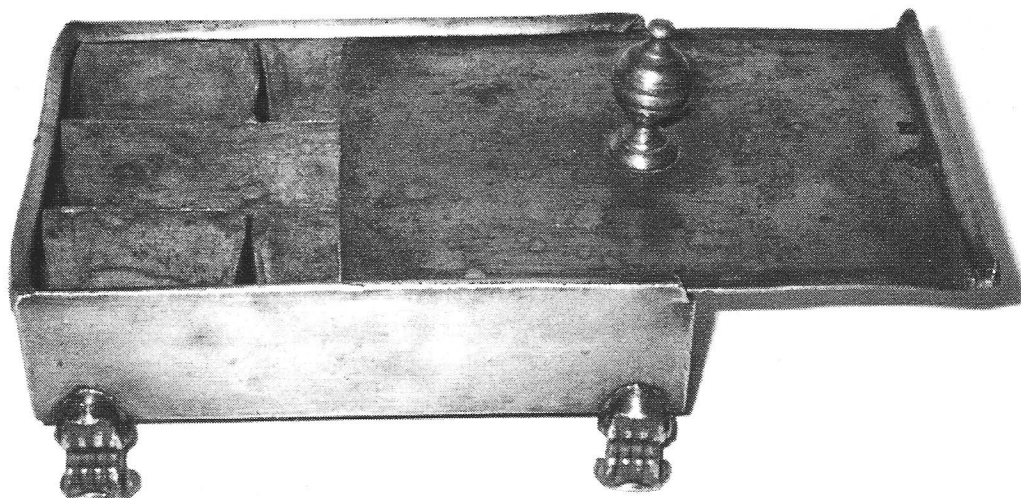
- Dimensions : 16 x 10,8 x 4,3 cm.

Fig. 1

Boîte à aromates (ou Bessamim)

2) Fonction :

La célébration de SHABBAT s'accompagne d'un rituel. Le vendredi, le SHABBAT est accueilli par la maîtresse de maison qui récite des prières devant une coupe de vin et deux bougies allumées. Il se termine le samedi soir par une cérémonie de séparation. A cette occasion, les participants hument des plantes aromatiques qui permettent de « garder la bonne odeur du SHABBAT » jusqu'à son retour.

D'une semaine à l'autre, les plantes odoriférantes sont conservées dans cette boîte en étain. Les plantes utilisées varient d'une famille à l'autre, selon les habitudes : clou de girofle, anis, cannelle, pétale de rose, tabac pilé, ... Le couloir central de la boîte reçoit les bougies et chaque casier son aromate (Fig. 2).

Ces boîtes sont utilisées par la communauté juive Ashkénaze. Dans les pays germaniques et de l'Europe du nord, les épices sont précieuses, surtout au XVIIIe siècle, il faut en prendre soin.

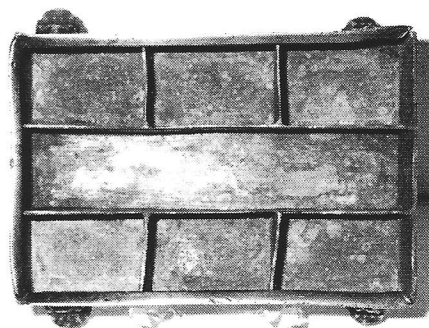

Fig. 2

Boîte à aromates (ou Bessamim)

3) Commentaires :

La majorité des boîtes à « Bessamim » exposées au musée d'Art et d'Histoire du judaïsme de Paris sont de riches pièces d'orfèvrerie (fig. 3). L'argent ciselé, agrémenté de pierres précieuses ou semi-précieuses, le fer forgé et la corne travaillée, le bois tourné ou peint sont des matériaux les plus utilisés pour les pièces de XVIIIe et XIXe siècle. Beaucoup sont signés d'un orfèvre. Nombre de boîtes à épices d'usage domestique du XVIIIe siècle sont en faïence, curieusement nous n'avons rencontré aucune boîte à « bessamim » en cette matière.

Dans l'Alsace du XVIIIe siècle, l'étain n'est pas une matière noble, son usage est réservé aux classes sociales modestes ce qui devait être le cas de la famille juive Ashkénaze propriétaire de cet objet du culte.

4) Bibliographie :

- RIFF. A : les étains strasbourgeois. Editions Alsacia.
- MORY. L : SCHONES ZINN. Bruckmann ; München. Editeur
- WEIBEL : Catalogue exposition. Strasbourg (n° 204-223).
- BOUCAUD ; Ph : Catalogue 1985 (n°46) ; Catalogue 1987 (n°47).
- COMMENCHAL J.C. : Catalogue 1985 (n°49).

4) Museographie :

Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme.
Hôtel saint Aignan – 71 rue du
Temple – Paris.

Fig. 3

Dit object is een zeldzaam voorbeeld van een tinnen doos met gegoten pootjes, die vervaardigd werd in opdracht van een joodse familie

Korte samenvatting

Specerijendoos, zogenaamde 'Besamim' *

Deze doos is een zeldzaam voorbeeld van gesmeed tin, waarvan alleen de pootjes gegoten zijn en vervaardigd in opdracht van een joodse familie. In dergelijke objecten werden geurige kruiden bewaard (verschillend alnaargelang de familie-traditie), bijvoorbeeld kruidnagels, anijs, kaneel, rozenblaadjes, gesneden tabak.

In het midden werden de Sabbatkaarsen bewaard. De doos werd gebruikt bij het afscheid van de Sabbat op zaterdagavond, waarbij de aanwezigen de geur opsnoven van de in deze doos bewaarde kruiden en specerijen om de 'goede geuren van de Sabbat' tot aan de volgende Sabbatviering te bewaren. Dit soort dozen was voornamelijk in gebruik bij de Ashkenazisch-joodse gemeenschap (Oost Europa).

Gemerkt op het schuifdeksel: meestermerk van Jean Frédéric Borst, Strasbourg, 1703 – 1767; controlemerk van de stad Strasbourg.

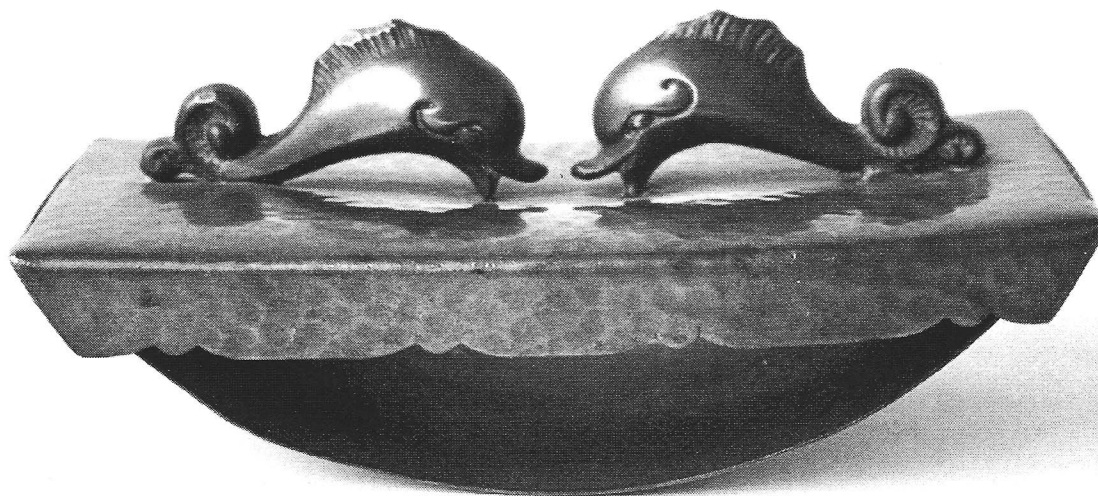
* spelling volgens het Joods Historisch Museum, Amsterdam.

Met dank aan mevrouw A. Bochove – Ebeling voor de vertaling.

Gero-tinnen voorwerpen

Rosalie van Egmond

Georg Nilsson, Vloedraaijer modelnr. 8200, Gero-tin, 16 x 8 cm. (part. coll.)

Gero-Zilver of Gero- Zilmeta bestek zijn een bekend begrip, "Geef Gero" was een bekende slogan. De Gerofabriek heeft een belangrijke rol gespeeld in de Nederlandse industriële vormgeving en in de bestekindustrie. Naast vele Gero-zilveren of Gero-zilmeta bestekmodellen heeft zij ook grote hoeveelheden tinnen voorwerpen geproduceerd voor de Nederlandse en buitenlandse markt. In dit artikel zal in het kort de geschiedenis van deze fabriek worden behandeld alsmede enkele belangrijke ontwerpers.

De Gerofabriek werd in 1912 opgericht onder de naam: 'Eerste Nederlandsche Fabriek van Nieuw Zilverwerken voorheen onder de firma M.J. Gerritsen & Co.' Zij werd gevestigd op de Bergweg in Zeist. Het doel was het fabriceren van goed tafelcouvert dat door iedereen kon worden aangeschaft, maar al spoedig werd alles op het gebied van tafelgoed geproduceerd. In het begin werden couverts gemaakt in nieuw zilver, alpacca genoemd en andere tafelfoorwerpen in tin en Gero-zilver. Maar al spoedig na de Eerste Wereldoorlog werden schaaltes, bloemenkannen, thee- en koffieserviezen, kandelaars, lampen en inktkokers geproduceerd, men kon het zo gek niet bedenken. Pagina's dikke prijscouranten werden door de fabriek uitgegeven om aan haar producten bekendheid te geven, maar ook om aan de detaillist te laten zien wat voor modellen er te koop waren. Daarbij stond de Gerofabriek jaarlijks op de Jaarbeurs te Utrecht om nieuwe modellen aan het publiek te tonen. Na de Tweede Wereldoorlog werd er een vestiging geopend in Nieuw - Weerdinge, nabij Emmen omdat er een tekort van arbeidskrachten in Zeist was.

Gero-tinnen voorwerpen

Georg Nilsson, Theeservies modelnr. 2445, Gero-tin, hoogte theepot 13 cm. (part. coll.)

De voorwerpen werden geproduceerd van Banka-tin. Tin bezit goede eigenschappen voor het bewaren van spijs en drank. Dunwandige voorwerpen kunnen met zeer grote maatnauwkeurigheid worden vervaardigd, terwijl bijna geen nabewerking nodig is. Weliswaar was het duurder dan aardewerk of glas, maar het had als voordeel dat het niet zo breekbaar was.

In het begin werden bij de Gerofabriek voornamelijk tinnen voorwerpen gemaakt in oude stijlen. Niet alleen in Nederland fabriceerde de Gerofabriek tinnen voorwerpen. In 1922 werd in Kopenhagen, Denemarken ook een 'Gerofabriken' geopend, die voornamelijk voor de Deense markt produceerde. Diverse voorwerpen werden er vervaardigd naar ontwerp van de bekende ontwerper Georg Nilsson (1888-1975), die vele jaren aan de Gerofabriek verbonden was. Hij begon zijn carrière bij de Gerofabriken in Kopenhagen maar kwam in 1933 bij de Gerofabriek in Zeist werken. Zijn tinnen voorwerpen worden gekenmerkt door een hamerslag structuur en het gebruik van versieringen als fruit, dieren en

fantasiewezens. Deze typische Deense vormgeving komt ook veel voor op zilveren voorwerpen geproduceerd door de bekende Deense ontwerper Georg Jensen, in wiens atelier Nilsson zijn opleiding heeft genoten.

Theodorus Hooft (1900-1990) was chef van het laboratorium en goed op de hoogte van metalen en fabricagemethodes. Hij was ook ingevoerd op het gebied van de technische eisen waaraan ontwerpen van tin dienden te voldoen. Dit komt tot uitdrukking in zijn strakke vormgeving die gemakkelijk machinaal te vervaardigen was. Hij heeft een aantal theeserviezen, vazen, schaaltes etc. ontworpen. De meeste modellen gaan uit van dezelfde basisvorm en verschillen in decoratie door het aanbrengen van een hamerslagstructuur of horizontale en verticale groeven.

Rinze Hamstra (1885-1974) was bij de Gerofabriek in vaste dienst als vormgever en publicist. Hij verzorgde de vormgeving van verkoopbrochures en ontwierp het Gero-embleem. Vanaf 1930 ging hij ook voorwerpen ontwerpen,

Gero-tinnen voorwerpen

veelal gladde producten in Gero-tin. Zijn ontwerpen hebben een spaarzame decoratie. Het weinige ontwerpen dat Hamstra maakte, doet vermoeden dat hij zich slechts sporadisch heeft bezig gehouden met ontwerpen en dat zijn hoofdtaak lag in het verzorgen van reclamemateriaal en jubileumboeken.

De Gerofabriek maakte ook gebruik van bekende freelance ontwerpers. In 1923 ontwierp Chris van der Hoef (1875-1933) voor het eerst voor de Gerofabriek een tinnen herinneringsbord ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina. Er volgden nog meer opdrachten van de Gerofabriek voor het vervaardigen van gelegenheidsvoorwerpen. Chris van der Hoef ontwierp echter ook gebruiksvoorwerpen, alsmede tinnen plasticen, in een traditionele stijl. Begin jaren dertig komt er een verandering in zijn ontwerpen. Diverse cilinder en bolvormen worden gedecoreerd met een plastisch geometrisch ornament en de vormgeving sluit aan bij ontwerpen van het Bauhaus en de Art Deco.

Op 1 januari 1955 stopte de Gerofabriek met het fabriceren van voorwerpen in Gero-tin. Indien men de productie had willen voortzetten had de

collectie modellen een belangrijke modernisering moeten ondergaan. Men gaf er de voorkeur aan het fabricage programma aan de overige artikelen te wijden. Daarbij nam waarschijnlijk na de Tweede Wereldoorlog ook de vraag naar tinnen producten af. Dit was het einde van het Gero-tinnen tijdperk en de fabriek ging zich richten op het vervaardigen van modern voornamelijk Gero-Zilmeta bestek. Eind jaren zestig neemt de vraag naar cassettes af en het gaat zo slecht met de fabriek dat zij in 1974 de deuren in Zeist moet sluiten. In Nieuw-Weerdinge wordt een deel van de productie voortgezet. In 1985 wordt de fabriek overgenomen door de Koninklijke van Kempen en Begeer, tegenwoordig gevestigd in Zoetermeer. Daar wordt nu nog Gerobestek geproduceerd.

Drs. Rosalie E.D. van Egmond

Rosalie van Egmond studeerde in 1999 af aan de Universiteit van Leiden met een scriptie over de Gerofabriek. In het najaar 2002 verschijnt haar boek over de geschiedenis, de productie en de ontwerpers van de Gerofabriek, daarbij zal er een tentoonstelling in het Drents Museum in Assen worden georganiseerd.

© Afbeeldingen: Rosalie E.D. van Egmond

Chris van der Hoef, schaalte modelnr. 1076, Gero-tin, diameter 20 cm.(part. coll.)

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniaturen in verhouding

K I N D E R - S P E L .

Afb. 7. Spelen met tinnen miniaturen en poppen. Linksonder op prent 'Kinder-spel' van Experiens Sillemans, 1625. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam, foto: Tom Haartsen.

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

Annemarieke Willemsen

Wetenschappelijk onderzoek is nooit klaar. Toen in 1998 de werkzaamheden aan mijn dissertatie over middeleeuws speelgoed beëindigd werden, wist ik niet alles gezien te hebben, maar dat er meer moest zijn en steeds meer zou komen¹. Deels omdat het verschijnen van het boek ongetwijfeld de aandacht zou vestigen op voorwerpen die voorheen slecht bekend of begrepen waren, maar ook omdat er telkens weer, bij nieuwe opgravingen, nieuw speelgoed zou worden gevonden. Iets van een knipoog in die richting was ook een van de stellingen die ik tijdens de promotie verdedigde, waarin werd voorspeld dat bij de aanleg van de noordlijn van de Amsterdamse metro minimaal honderd tin-loden miniatuurvoorwerpen gevonden zouden worden, waarvan het grootste deel bekende vormen zou vertegenwoordigen, maar een aantal niet². De Amsterdamse stadsarcheoloog, Jan Baart, wees er bij die gelegenheid eveneens met een knipoog op dat de gemeente Amsterdam dan wel de financiële middelen beschikbaar zou moeten stellen om die miniatuurtjes ook daadwerkelijk op te graven. Zover ik in de pers kan volgen, is daarin inderdaad voorzien.

Duizenden miniatures

Van de circa 1000 speelgoedvondsten, daterend van voor 1600 en opgegraven in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, die in het boek 'Kinder delijt' verwerkt zijn, betreft ongeveer de helft miniatures van een legering van tin en lood³. Het gaat om 101 types, in totaal 543 objecten omvattend. 443 daarvan zijn miniatuurgebruiksvoorwerpen (afb. 1), terwijl van de overige 100 de helft miniatuuruitvoeringen van mensen en dieren betreft. De andere 50 zijn fluitjes, rammelaars en toletjes, objecten die in deze tinloden versie hun normale formaat hebben; dit zijn dus strikt genomen geen miniatures. Ze komen in uiterlijk en uitvoering daarmee wel sterk overeen, en worden dan ook meestal als behorend tot dezelfde categorie beschouwd.

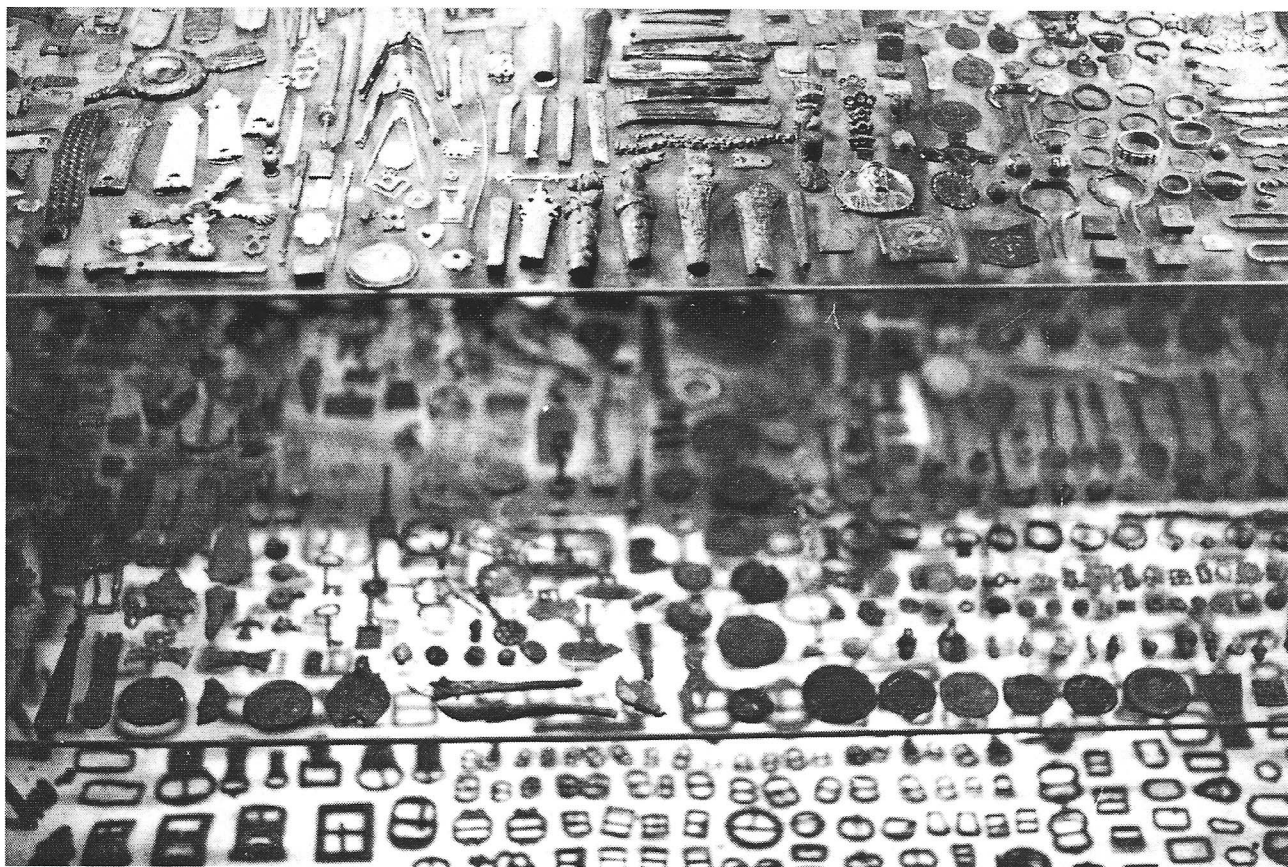
Loodtinnen miniatures vormen een categorie vondsten die zowel bij de vele opgravingen in de Nederlandse woonkernen als bij detectiewerk door amateurs goed is vertegenwoordigd. De geschiedenis van de aandachtsgebieden binnen het archeologische veld, waarin middeleeuwse archeologie een relatieve nieuwkomer is en post-middeleeuwse al helemaal, verklaart grotendeels waarom een groot gedeelte van de ooit uit de

Afb. 1 Miniatures in tin-lood, gevonden in Ieper, voor 1383. Stedelijke Musea Ieper, foto: Marc DeWilde.

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

bodem omhoog gehaalde middeleeuwse gebruiksvoorwerpen in particuliere verzamelingen terechtgekomen is. Bij de loodtinnen miniatures is dat zelfs een zeer groot deel, omdat het om middeleeuwse en postmiddeleeuwse voorwerpen gaat die met name met een metaaldetector gevonden worden, en metaaldetectoren zijn al veel langer in gebruik bij schatzoekers (die de voorwerpen op de markt brengen) dan bij archeologische diensten⁴.

Hoewel voor 'Kinder delijt' een groot aantal particuliere verzamelingen konden worden bekeken, was duidelijk ik dat juist daar veel meer materiaal zou moeten bestaan. De verzamelingen die ik heb gezien, konden niet overal in evenveel detail worden bestudeerd. De foto's van de collectie Bostelaar geven het praktische probleem daarvan aan (afb. 2)⁵. Het gold hierbij dus nog sterker dan bij het overige opgegraven speelgoed

Afb. 2. Vondsten in tin-lood, incl. veel miniatures, uit Middelburg, 14de-16de eeuw. Collectie Bostelaar, foto: auteur.

(voornamelijk in hout, been, aardewerk) dat ik wist dat ik maar een deel van de vondsten kende. Ik wist dat mijn boek misschien niet het merendeel van de voorwerpen behandelde, maar wel het merendeel van de soorten; de meeste voorwerpen die na het verschijnen van 'Kinder delijt' nog zijn opgegraven of 'opgedoken', behoren wel degelijk tot een van de daar beschreven en afgebeelde types.

Vlak na het verschijnen van 'Kinder delijt' met zijn 543 loodtinnen miniatuur voorwerpen (van voor 1600) werd het vermoeden 'dat er meer moest zijn' bevestigd. Nog in de maand van mijn

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

promotie maakte ik kennis met een particuliere Nederlandse collectie van inmiddels meer dan 1000 stuks, de collectie Mertens (afb. 3). De voorwerpen in deze verzameling zijn vrijwel alle afkomstig uit Nederlandse bodem, dateren meest uit de 14de tot en met de 18de eeuw, en tonen een enorme vormenrijkdom. Deze collectie mocht ik, in de feestbundel 'Gevonden voorwerpen' voor Hendrik-Jan van Beuningen, als eerste presenteren en de verzameling breidt zich nog gestaag uit⁶. Er zijn in Nederland nog tientallen andere verzamelaars die zich concentreren op dit verzamelgebied. De voorwerpen worden nog steeds gevonden, zowel bij reguliere opgravingen als door mensen met metaaldetectors. De vondsten van deze laatste zijn vaak kort na ontdekking al op Internet te bekijken en ook vakbladen als 'The Coinhunter' tonen regelmatig opgepiept speelgoed⁷.

Romeinse voorlopers

Tin-loden voorwerpen in miniatuur, mensen, dieren en dingen voorstellend, zijn een reguliere groep van Nederlandse bodemvondsten, zowel middeleeuwse (vanaf de 13de eeuw op grote schaal) als postmiddeleeuwse. Ook in de 19de en 20ste eeuw werden ze nog veel gemaakt, zie de poppenhuizen en letterbakken uit die tijd, die hier en daar in musea te zien zijn⁸. Minder bekend is dat ook in de Romeinse tijd dit soort metalen miniatures voorkwam. De Romeinse zijn net als de latere verkleinde versies van gebruiksvoorwerpen (vaatwerk, meubilair) en mensen en dieren uit die tijd. Ze komen voor in zilver en brons,

Afb. 3 Tin-loden miniatures, Nederland, 14de-18de eeuw. Collectie Mertens, foto: auteur.

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

Afb. 4 Romeinse miniatures uit Terracina, 2de eeuw na Chr. Museo Nazionale Romano - Palazzo Massimo Rome, foto: auteur.

maar de meeste zijn gemaakt van (puur) lood. Er zijn losse exemplaren in de collecties van musea, bijvoorbeeld in het Römisch-Germanisches Museum in Keulen. Grotere groepen van deze miniatures zijn vooral gevonden in kindergraven in Italië en zijn nu bijvoorbeeld te vinden in de musea van Rome, Ostia en Reggio Emilia (afb. 4). De kleine voorwerpen zijn vaak gevonden in contexten die ook poppen of ander speels goed bevatten en werden zeer waarschijnlijk gebruikt om mee te spelen⁹.

De Romeinse exemplaren zijn, net als de latere, een reflectie van de materiële cultuur van de eigen tijd. Er zijn duidelijk herkenbare Romeinse tafels op drie poten bij en kleine Romeinse olielampjes. Ook de voorwerpen die opvallend veel op de latere, middeleeuwse voorbeelden lijken, zoals schalen en treeften met vissen erop, zijn op grond van hun vondstcontext ondubbelzinnig als Romeins te dateren. Ook hier blijkt weer dat sommige vormen in de loop van 15 eeuwen nauwelijks zijn veranderd.

Als na deze Romeinse voorbeelden weer miniatuurvoorwerpen opduiken in het

archeologische verhaal, in de loop van de 13de eeuw, doen ze dat niet alleen in Nederland maar ook in de rest van Europa. Grote hoeveelheden miniatures, nu gemaakt van een legering van lood en tin, zijn buiten Nederland bijvoorbeeld gevonden in Ieper (zie afb. 1), Londen, Salisbury en Parijs. De overeenkomsten tussen de groepen uit de verschillende West-Europese landen zijn bijzonder groot¹⁰. In het verleden is dat wel een reden geweest aan te nemen dat ze alle op een en dezelfde plaats werden vervaardigd en vervolgens wijd en zijd geëxporteerd. Zo werden ze, net als al het andere speelgoed uit de late Middeleeuwen, tot Neurenbergse waar verklaard. Inmiddels is, onder meer uit de vondst van vormen in Ieper, Zeeland en het engelse Hereford, duidelijk dat er in deze plaatsen sprake was van een locale productie. Misschien moeten we zelfs denken aan een mobiele productie; de mallen waren immers eenvoudig te verplaatsen en als grondstof werd vaak allerlei afvallig gebruikt. Poppengoedmakers gingen misschien wellicht van jaarmarkt naar jaarmarkt. Dat sluit overigens niet uit dat ook hun producten als koopwaar afstanden kunnen hebben

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

afgelegd. Uit de mate van organisatie van de productie en handel is duidelijk dat zowel de gieters als de verkopers van miniatures op een flinke afname konden rekenen.

Groot en klein

Er is veel gesproken over de functie van deze voorwerpen: is het speelgoed, of moet er een religieuze of puur decoratieve bestemming voor worden gezocht? Elders heb ik uitvoerig uiteengezet waarom deze voorwerpen - in ieder geval de middeleeuwse en latere - primair als speelgoed geïnterpreteerd moeten worden¹¹. Kort samengevat komt het erop neer dat deze objecten alleen als speelgoed in schriftelijke en iconografische bronnen voorkomen en bovendien dat alleen die functie alle formele karakteristieken van de voorwerpen kan verklaren. Dat wil niet zeggen dat andere functies (zoals decoratief of religieus) moeten worden uitgesloten, maar wel dat die vooralsnog niet te bewijzen zijn en dat miniatuurgebruiksvoorwerpen daarom in de eerste plaats als speelgoed moeten worden geduid.

Als de miniatures in de 16de eeuw verschijnen in schriftelijke en iconografische bronnen, doen ze dat onder de naam 'poppengoed' en worden ze vaak in relatie geplaatst met de 'grote wereld'.

Er wordt in de vaak moraliserende teksten waarin poppengoed voorkomt, benadrukt dat de kinderen spelen met voorwerpen die ook in het groot voorkomen. Dat was in 1994 reden om, op basis van de collectie van museum Boijmans Van Beuningen, rechtstreeks wat grote en kleine gebruiksvoorwerpen met elkaar te combineren. Die tentoonstelling ('Sophia speelt met poppengoed') demonstreerde hoe exact deze kleine miniatures met de grote objecten overeen komen. Dat gold ook voor tin: bij de klein en grootcombinaties in de vitrines waren ook twee tinnen teljoren, een grote en een kleine lepel (afb. 5) en een bronzen kookpot met zijn tinloden miniatuurversie.

Afb. 5 Tinnen lepel en miniatuur uit Delft, 15de eeuw. Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam, foto: Tom Haartsen.

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

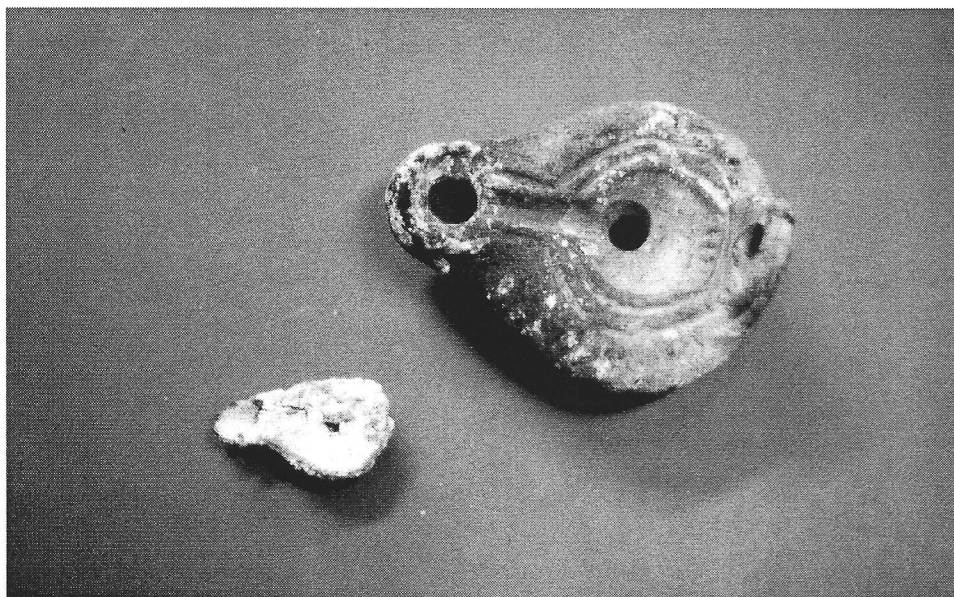
Zowel miniatures als hun 'grote broers' zijn duidelijk exponenten van hun tijd, en volgen nauwkeurig de wisselende mode in vormgeving. De miniatures zijn dus aan hun vormen vrij precies te dateren. Dat is vooral te controleren aan het vaatwerk in miniatuur, dat overeen blijkt te komen met eveneens bewaard gebleven gebruikt vaatwerk. De precisie in uitvoering daar geconstateerd, geeft aan dat ook andere miniatures, zoals meubels, een redelijk getrouwe weergave zijn van de toenmalig materiële cultuur. Omdat van die vormen nauwelijks echte exemplaren overgebleven zijn, geven de loodtinnen miniatures daar veel extra informatie over de samenleving.

De hier besproken objecten tonen een complete wereld in miniatuur. Waar in aardewerk, hout en glas grotendeels miniatures bestaan van voorwerpen die ook in het groot van aardewerk, hout of glas gemaakt waren, zijn de meeste dingen die in het klein van tinlood zijn gemaakt, in het echt niet van tin maar van ander metaal, aardewerk, hout of zelfs van vlees en bloed vervaardigd. Ook dat is niet voorbehouden aan de middeleeuwse en latere miniatures. Ook de Romeinen imiteren olielampen van terracotta (afb. 6), beelden van

marmer, houten meubels en bijvoorbeeld vechtende gladiatoren¹².

De tinloten miniatures onderscheiden zich daarin van de miniatures in andere materialen, met name van die van gebakken klei. Waar in de Oudheid hoeveelheden minirokjes van aardewerk ook in andere contexten - en dus mogelijk met andere betekenissen - voorkomen, zijn de tinloten miniatures daar vrijwel uitsluitend in bijbehorende groepen gevonden in gesloten contexten die rechtstreeks op kinderen wijzen (zoals een kindergraf of een 'larario puerile'). Binnen die groepen komt ook steeds een grote diversiteit aan vormen voor: niet alleen bij de potjes, maar juist zowel in vaatwerk, meubilair als in figuurtjes.

Iets soortgelijks is te zien bij het middeleeuwse materiaal. De tinloten miniatures worden vrijwel altijd in groepen van meer, soms heel veel stuks, in een en dezelfde context gevonden. Helaas kunnen dat soort contexten in de later Middeleeuwen en de nieuwe tijd zelden of nooit aan kinderen worden gekoppeld, zodat de 'bijbehorendheid' van het miniatuurgoed aan kinderen, dat voor de Romeinse tijd geldt, niet kan worden bewezen op archeologische gronden. Daar staat tegenover dat, zoals gezegd, de exclusieve koppeling van het

Afb. 6 Romeinse olielamp en loden miniatuur uit kindergraf in Altripalda, 2de eeuw na Chr. Museo Irpino Avellino, foto: auteur.

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

K I N D E R - S P E L

Afb. 7

tinnen miniatuurspul aan kinderen vanaf de 16de eeuw uit afbeeldingen, teksten en terminologie blijkt. In al die gevallen worden de miniatures op een hoop gegooid, en er is geen verschil tussen figuurtjes van mensen en dieren, meubels en vaatwerk, planten en bomen etc. wat betreft uitvoering, gebruik, productie en verkoop. Al het kleine spul heet 'poppengoed', is in de 'poppengoedkraam' op de markt te koop 13, is gemaakt in een lossende mal (of van onderdelen die elk uit zo'n mal komen); het wordt vermoedelijk per stuk of per groepje gekocht en gebruikt met andere stuks of groepjes bij het spelen met poppen (afb. 7) of soldaatjes, of met een stalletje, een boerderij of een poppenhuis.

Dat loodtinnen miniatures 'uitwisselbaar' moesten kunnen functioneren, is ook af te leiden uit het feit dat ze min of meer van eenzelfde formaat zijn. Ik heb heel wat gemeten aan de kleine voorwerpen, en niets wijst erop dat ze op schaal zijn gemaakt. Hoewel er wel groepen miniatures van min of meer hetzelfde formaat bestaan, blijkt dat die weer nooit precies op schaal ten opzichte van elkaar gemaakt zijn. Regelmatig

zijn binnen zo'n groepje de menselijke figuren ongeveer even groot als de kannen en een stoel even groot als een schuimspaen. Alleen op kleine, praktische schaal zijn de miniatures 'bruikbaar' gemaakt: de menselijke figuren zijn dan bijvoorbeeld allemaal ongeveer even groot, en de borden en schalen geschikt om een tafel mee te dekken. Dat is nodig om er leuk mee te kunnen spelen.

Ook hier is weer een overeenkomst met het Romeinse materiaal, waar binnen een grafvondst de olielamp in doorsnee kan overeenkomen met het blad van het driepotige tafeltje. Overigens leert een kijkje in een modern poppenhuis - en dan een, bedoeld om mee te spelen - dat daar schaamteloos allerlei formaten door elkaar gebruikt worden. Er is dus duidelijk meer overeenkomst tussen de miniatures onderling, dan er een relatie is met grote gebruiksvoorwerpen.

Speelgoedsspecialisten

Het gaat bij de tinloden miniatures vermoedelijk meestal niet om producten van dezelfde makers die 'serieuze' voorwerpen van tin maakten. Het kleine spul is vrijwel altijd gegoten in lossende mallen, wat een heel andere techniek is dan voor het maken van tinnen kannen en borden. Ook wanneer het uiterlijk redelijk gelijkend is (bijvoorbeeld bij kookpotten), is het miniatuurtje vaak op een andere wijze tot stand gekomen. Natuurlijk zullen er tinwerkplaatsen zijn geweest waar naast grotere zaken ook poppengoed werd gemaakt, maar het is zeker niet zo dat elke tinnegieter ook speelgoed produceerde. Het is niet duidelijk vanaf wanneer het zich loonde, je te specialiseren op het gieten van poppengoed, hoewel de vondsten uit de 'Verdronken Weide' in Ieper in hoeveelheid en eenvormigheid al wel op zo'n specialisatie wijzen. Zeker is dat rond 1600 specialisten bestaan, die grote hoeveelheden poppengoedsvormen gebruiken en ook wel opkopen 14.

Eerder heb ik al gesuggereerd dat het mogelijk om gieters gaat die voor die tijd voornamelijk

Klein en groot in tin en lood

Lood-tinnen miniatures in verhouding

insignes goten 15. Het is namelijk opvallend dat de meeste miniatures zijn uitgevoerd in grofweg dezelfde techniek als de insignes. Ze bestaan vrijwel altijd uit vlakke vormen, die door het omvouwen van gedeeltes - standaardjes - of het samenvoegen van verschillende van zulke platte delen tot een driedimensionaal (bruikbaar) object worden. Dat is een snelle giettechniek, die het mogelijk maakt grote hoeveelheden voorwerpen te gieten met een relatief kleine investering. Het is echter niet een techniek die op zich voor de hand ligt bij het maken van een kookpot, een ruitertuurtje of een rammelaar. Bovendien valt de opkomst van het tinnen speelgoed in heel groten getale, in de 16de eeuw, min of meer samen met de definitieve neergang van de insignes. Gezien de enorme hoeveelheden die er daarvan werden gemaakt in de eeuwen daarvoor, moet het verdwijnen van de insignemarkt een aantal gieters genoodzaakt hebben uit te zien naar een nieuwe specialisatie. Kinderspeelgoed was een van de alternatieven, net als rekenpenningen en kledingaccessoires. De verschuiving van deze markten kan gedurende de hele 16de eeuw waargenomen worden.

In de 17de en 18de eeuw moet het maken van miniatures een lucratieve bezigheid zijn geweest, want er zijn enorme aantallen van in omloop geweest. Niet voor niets is het grootste gedeelte van de collectie Mertens, en van andere collecties miniatures in Nederland, van na 1600. Ook op de sites van detectorliefhebbers en in de antiekhandel dienen zich vooral 17de en 18de-eeuwse exemplaren aan. De kennis over de voorwerpen van daarvoor is waarneembaar beperkt en men dateert uit voorzichtigheid alles maar in die late eeuwen. Ik ben er zeker van, dat in veel collecties ook 14de- en 15de-eeuwse miniatures voorkomen. Een bestudering van de 'grote broer' van zo'n voorwerp in een collectie of de literatuur kan die datering vaak vrij gemakkelijk wat preciseren.

Noten

- ¹ Annemarieke Willemsen, *Kinder delijt, middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, Nijmegen 1998.
- ² Stellingen behorend bij het proefschrift van J.M.F. Willemsen, stelling 3.
- ³ Zie de catalogus van opgegraven speelgoed in *Kinder delijt: bijlage B*, p. 353-406.
- ⁴ Zie uitvoeriger: *Kinder delijt*, p. 150-154.
- ⁵ Zie ook *Kinder delijt* afb. 138 en 139.
- ⁶ A. Willemsen, *Poppengoed precies bekeken. Verzameling, herkomst en functie van loodtinnen miniatuurtjes*, in: D. Kicken/ A.M. Koldewey/ J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen, Opstellen over middeleeuwse archeologie voor/ Lost and found, Essays on medieval archaeology for H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers 11), Rotterdam 2000, pp. 347-355.
- ⁷ Internet-sites met detector-vondsten zijn op te zoeken via de webring 'Top Detect' of via www.detectsites.cc.
- ⁸ Bijvoorbeeld in het *Amsterdams Historisch Museum*.
- ⁹ Uitvoeriger behandeld in hoofdstuk 'Life in Miniature' van mijn boek *Toys from Rome, Children Playing in the Roman Empire* dat zal verschijnen in 2002; zie ook bijvoorbeeld: M. Barbera, *I Crepundia di Terracina: Analisi e interpretazione di un dono*, *Bollotino di Archeologia* 10 (1991), p. 11-33.
- ¹⁰ Zie uitvoeriger: *Kinder delijt*, p. 192-195.
- ¹¹ Zie met name: A. Willemsen, *Kinder-spel en poppe-goet. 17de-eeuwse miniatuur-gebruiksvoorwerpen en hun functie*, *Antiek* 28 (1994), p. 392-399.
- ¹² Nuin het *Museo Teatrale alle Scala*, Milaan.
- ¹³ Zie: *Kinder delijt*, p. 198.
- ¹⁴ J. Sloos, *17de-eeuwse tinnen soldaatjes, De tinnen tafelronde*, s.l. s.a.; zie ook: *Kinder delijt* p. 94.
- ¹⁵ Willemsen 2000 (zie noot VI).

Literatuur over tin

H.B. van Wijk

Bij het speuren naar boeken over tin stuit men soms onverwacht op een echte vondst. Het gevoel van gelukzaligheid dat de echte sneuper dan bevangt wordt wel serendipiditeit genoemd. Des te heviger is de omslag naar teleurstelling als vervolgens blijkt dat de vlag de lading niet dekt. Dit overkwam me eens op een boekenmarkt waar ik een mij onbekend boek "Koper en tin" zag liggen. Er treedt dan automatisch een toestand van opperste waakzaamheid in. Helaas, het was een dichtbundel; het dan volgende verschijnsel is ook bijzonder: men wil de ervaring verdringen en loopt door. Pas als het te laat is realiseer je je, dat je het boek toch had moeten kopen.

Ook het zoeken op internet kan dit soort ervaringen opleveren. Gelukkig wordt in het algemeen wel een (vage) aanduiding van de inhoud gegeven. James Johnson, mijn tegenvoeter bij de Engelse Pewter Society, vermeldde in Newsletter 30 van de Society van vorig jaar zomer enige titels, waarvan ik de meeste wel herkende.

- S. Crabb, Chats on Old Pewter (tenzij U ook erotica verzamelt);
- Glen Cook, Petty Pewter Gods (fictie);
- John Hejduk, Pewter Wings, Golden Horns, Stone Walls: Wedding in a Dark Plum Room (architectuur, design);
- Jean Deweese, Nightmare in Pewter (fictie);
- Tenslotte de comic: Colonel Pewter in Ironicus.

U bent gewaarschuwd.

Van het Engelse front ook enig serieus nieuws. Bij de Pewter Society zijn recent de volgende boeken/boekjes verschenen:

- London Pewterers – 1600 to 1900, een enorme databank en aanvulling op Cotterell's Old Pewter – its makers and marks. Prijs: £ 45;
- The early years of the Pewter Society, persoonlijke herinneringen over een 65-jarige periode van PS-erelid, mevrouw Peggy Broadhouse en het artikel – over de periode 1918 –1939 – van Alan Sutherland-Graeme, Our First Twenty One Years. Prijs: £ 10;

Tenslotte een boekje van PS (Pewter Society)- (èn NTV-) lid Jan Gadd, Books on European Pewter Marks. Prijs: £ 2,50.

Vragenrubriek

Via een kennis ben ik enige tijd geleden in het bezit gekomen van een tinnen beker.

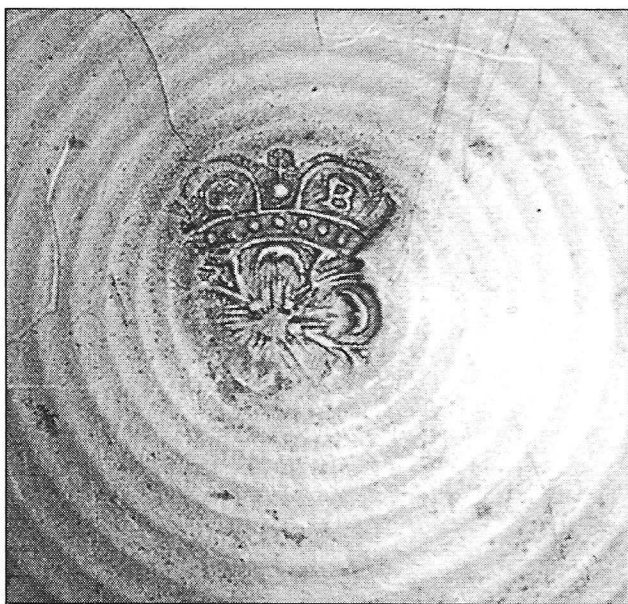
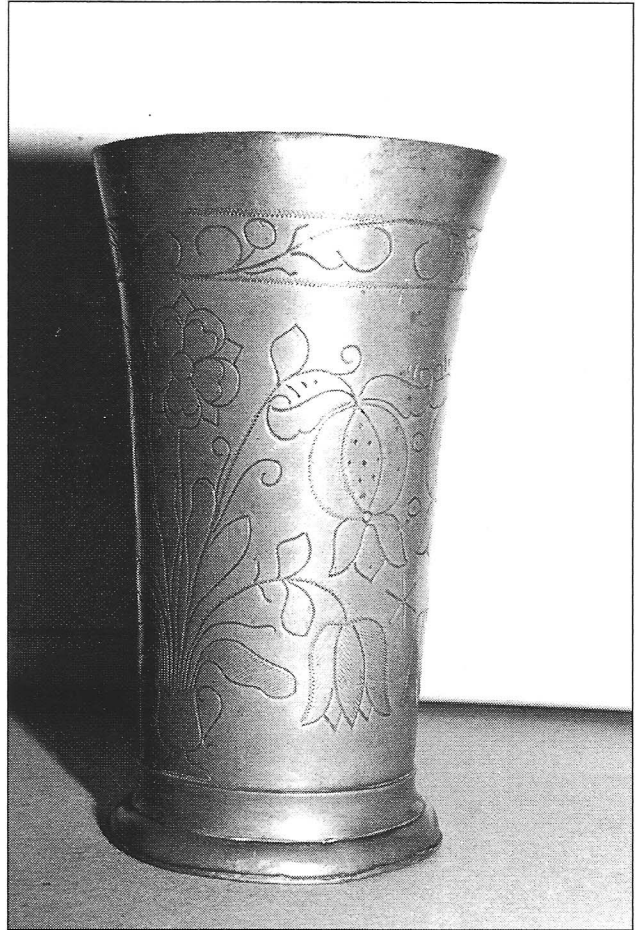
Het verhaal daarbij was dat in het verleden op enig moment een inboedel werd getaxeerd, waarbij ook deze beker werd bekeken door de expert.

Die kwam tot de conclusie dat het een beker uit de eerste helft van de 18e eeuw was, gemaakt door de Amsterdamse tinnegieter Gijsbertus Buis (fonetisch).

De betreffende beker heeft een hoogte van 17 centimeter en is rondom voorzien van een zigzaggravure. Op de onderzijde bodem is een gekroond roosmerk ingeslagen met in de kroon de initialen 'GB'. Opmerkelijk is dat tussen de initialen een wereldbol met kruis staat, zoals dat ook voorkomt op enkele bekers, afgebeeld in Dubbe (zie daarvoor nummers 161 en 162).

Bevestiging van hetgeen de taxateur toentertijd heeft beweerd, heb ik tot op heden niet kunnen vinden. Misschien kan iemand van de vereniging mij daarbij helpen?

Jan ten Riet, Amstelveen

Antwoord

Het merk met een kruis op een bolletje is niet alleen toe te schrijven aan Amsterdam. Bovendien is het heel gevaarlijk om allen op basis van een gekroonde roos met initialen een naam te noemen.

De veronderstelling dat de beker uit het begin van de 18e eeuw stamt, lijkt ons juist. Ook staat wel vast dat dit type beker vaak in Amsterdam werd vervaardigd.

De graving is fraai uitgevoerd in een techniek die juist in die periode veelvuldig werd toegepast en door de Duitsers ook wel 'flechelen' wordt genoemd. De Engelsen noemen het 'wrigglework'.

De redactie

In juni 1978 kocht ik twee tinnen objecten, waarvan ik dacht dat het diabolo's zouden kunnen zijn. Zij werden mij echter verkocht als 'egg cups'. Ze hebben geen merken en zijn 53 mm. hoog. Kunt u mij verder helpen?

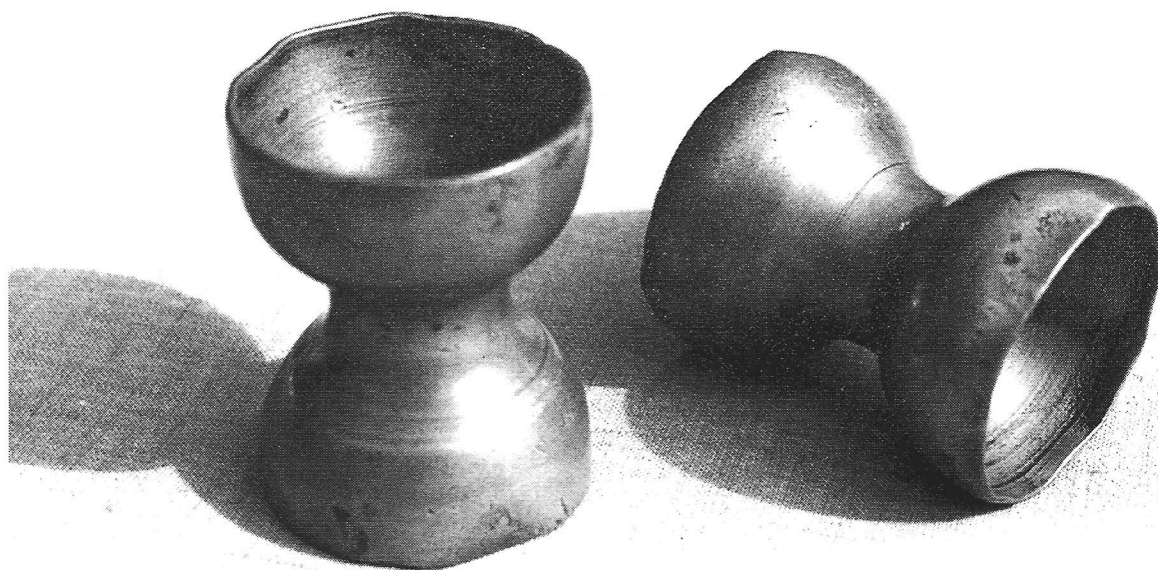
R.E.Q. van Koetsveld, Shackleford, Engeland.

Antwoord

Gezien de afmetingen van deze objecten, lijkt uw veronderstelling dat wij het met diabolo's te doen hebben juist.

Naar onze mening zijn het in Engeland vervaardigde exemplaren en zullen waarschijnlijk uit de eerste helft van de 19e eeuw stammen.

De redactie

Colofon

Ontwerp en lay-out

Oranje boven, 's-Hertogenbosch

Digitaal drukwerk

ADC, 's-Hertogenbosch